İNSAN VE TOPLUM BİLİMLERİ
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
Cilt: 5, Sayı: 4, 2016
Sayfa: 780-800
Nisan Özel

Ku'ran-ı Kerim Bağlamında Kader-İmtihan İlişkisi♦

Rabiye ÇETİN
Yrd. Doç. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
rgecdogan@gmail.com

Öz

Bu çalışmada, Kur'an-ı Kerim perspektifinden hareketle kader-imtihan ilişkisi ele alınmıştır. İmtihan, insanın bireyselleşme sürecinde yaşadığı olgu ve olaylara karşı bakış açısını, tutumunu ve sorumluluğunu ifade eden bir kavramdır. Bu yönüyle insan hayatının tümü, Kur'an-ı Kerim'de bir denenme alanı olarak belirlenmiştir. İmtihan konusunda temel ilkeleri belirlemek, kader ile olan ilişkisinin doğru ifade edilmesiyle mümkündür. Bu çerçevede Kur'an-ı Kerim'de imtihan kavramı, ilişkili olduğu kader, fitne, bela, mihne, şükür, sabır, tevekkül ve tövbe gibi anlam örüntüsü içinde ele alınacaktır. Makalede söz konusu kelimeler arasındaki ilişkiler, kader-imtihan bağlamı, insanın dünya hayatında denenmeye tabi tutulması, denenmenin mahiyeti, denenme alanları ve tutumları açısından Kur'an-ı Kerim çerçevesinde irdelenecektir.

Anahtar Kelimler: Kader; İmtihan; Sabır; Şükür; Tövbe; Tevekkül.

The Relationship between Destiny and Trial in the Qur'an

Abstract

This study focused on the relationship between destiny and trial in the Qur'an. Trial is a concept that shows human responsibilities and attitudes toward facts and events that human can face in the individualization process. In this concept, it has been addressed that whole life of human is a trial in the Qur'an. To determine the basic principles in the trial concept, it has to be dealt with destiny. In this frame, the concept of trial in the Qur'an, will be analyzed with some other terms that related with the trial like fate, fitnah, bala, mihna, praise, patience, repentance, resignation. In this article, the relationship between those terms will be discussed in the concept of relationship of destiny and trial, God's trial towards human, the nature of trial, places and attitudes of trial in the Qur'an.

Keywords: Fate; Trial; Patience; Praise; Repentance; Resignation.

♦ Bu çalışma 24-25 Mayıs 2013 tarihinde İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi tarafından düzenlenen XVIII. Kelam Anabilim Dalları Koordinasyon Toplantısı ve Halkın Sorunları Bağlamında Günümüz İnanç Problemleri konulu sempozyumda sunulan "Kur'an Açısından Kader İmtihan İlişkisi" başlıklı tebliğin genişletilmiş ve makaleye dönüştürülmüş halidir.

Giriş

Kur'an'da insan, Allah'ın diğer varlıklardan ayrı ve özel olarak yarattığı bir varlık olarak tanımlanır.[1] Bu bağlamda insanı, diğer canlılardan ayrı kılan özellikleri; insanın akletme, bilme, bilgi üretme, konuşma, özgürce eylemde bulunma vs. gibi yetenekleridir. İnsan, bu niteliklere sahip olması ve bunlara uygun davranması bakımından da "en güzel şekilde yaratılan varlık" [2] olarak nitelendirilmiştir. Ayrıca insan donatıldığı yetileri doğru kullandığında varlığını, kendi dışında aşkın bir varlığa borçlu olduğunu idrak edebilecek bir yapıya da sahiptir.[3] Bu yapıya uygun davranabilmesi için insana kendini, kendi dışındaki varlıkları ve olayları gözlemlemesi, algılaması ve değerlendirebilmesi için göz, kulak ve kalp verilerek[4] bu süreçten de sorumlu tutulmuş ve "halife" olarak nitelendirilmiştir.[5] İnsanın söz konusu bu halifeliği, dar bir alana hapsedilen siyasal anlamdaki bir içerikten ziyade yaşam alanına hükmetme kabiliyeti ve sahip olduğu yetileri kullanarak yeryüzünde egemen olması olarak ifade edilebilir.[6] İnsan, bu kapasitesinin bir gereği olarak, gerçekleştirdiği eylemlerinden ve yaşamı boyunca keşfettiği hakikate uygun davranıp davranmamasından sorumludur.[7] Aynı zamanda insanın halifeliği, onun insanlığını gerçekleştirmesi olarak da tanımlanabilir. Bu çerçevede, insanın keşfettiği hakikatin bir boyutunu, Allah'ın, varlığa ilişkin olarak koyduğu yasalar yani kader ile insanın, insan olmasından kaynaklanan iyiyi ve kötüyü ayırt edebilme ve her ikisini de seçip gerçekleştirebilecek güçte olmasından sorumlu tutulması yani imtihan olgusu oluşturmaktadır.

Kur'an'da, insanın denenmek için yaratılan bir varlık, denenme yerinin de yeryüzü olduğu ifade edilmektedir. Dolayısıyla denenme mekânının, denemeye imkân verecek unsurlarla donatıldığı ve bu sürecin faili olan insanın da bu eyleme uygun bir yapıda yaratıldığı açıktır.[8] Bu noktada, denenme sürecinin adil bir şekilde gerçekleşmesi için Allah, insanı doğru yola iletmek ve imtihan sürecinde onu desteklemek üzere peygamberler[9] ve kitaplar[10] göndermiş, peygamber göndermedikçe hiçbir topluma azap etmeyeceğini taahhüt ederek, adeta insanın işini kolaylaştırmıştır.[11] Bu çerçevede, insanın dünya hayatında denenmeye tabi tutulması, *denenmenin mahiyetinin ne olduğu* sorusunu gündeme getirmektedir. Bununla bağlantılı

1 Sâd 38/75.
2 Tîn 95/4.
3 Rûm 30/30.
4 Secde 32/9; Mülk 67/23.
5 Bakara 2/30.
6 Ahmet Akbulut, "Kur'an-ı Kerim Açısından Egemenlik Meselesi", *İslami Araştırmalar Dergisi 8/3-4*, (1995): 151.
7 Ahzâb 33/72.
8 İnsan 76/2-3; Şems 91/7-8.
9 İsrâ 17/15; Bakara 2/19; Hicr 15/10; Nahl 16/2, 44.
10 Zümer 39/65; Nahl 16/64, 89; En'âm 6/65.
11 İsra 16/15; Şu'arâ 26/208; Fâtır 35/24.

olarak *Allah, insanı nelerle, nasıl, ne zaman dener? Bu denenme sürecinde, insanın sorumluluğu, olumlu-olumsuz rolü ve hesaba çekilmesinin anlamı nedir?"* sorularına, Kur'an çerçevesinde bir açıklama getirmek gerekir.

Kur'an'da Kader ve İmtihan

Kader ve imtihan kavramları Kur'an'da, farklı anlamlara sahip olmakla birlikte birbiriyle ilişkili olarak kullanılan kavram çiftlerindendir. Kur'an'da geçen "kadr" ve "takdir" kelimeleri; miktar, ölçü, bir şeyi bir ölçüye göre tayin ve tahsis etmek, bir hikmete göre yapmak anlamlarında kullanılmaktadır.[12] Bu kullanımlardan 41 tanesi fiil, 90'ı ise isim ve mastar olarak geçmektedir.[13] Ayrıca sözcük olarak "kader" kelimesinin 11 defa kullanıldığı görülmektedir.[14] Bu kullanımlarda, Allah'ın yaptığı her işin, bir nizamı, ölçüsü ve hikmeti olduğu ve O'nun, gereksiz, anlamsız, gelişigüzel iş yapmadığı ifade edilmektedir.[15]

Kader konusundaki tartışmaların tarihsel sürecine bakıldığında bu kavrama yüklenen anlamın, *evrenin Allah tarafından belli bir düzen dâhilinde yaratılması* anlamından daha ziyade, *yaptığı eylemlerden sorumlu olan insanın*, *yaptığı ve yapacağı bütün eylemlerin ezelde Allah tarafından tayin ve tespit edilip edilmediği* noktasında yoğunlaştığı görülmektedir. Bu anlama biçimindeki temel sorunun, insanın özgürlüğü noktasında düğümlendiğini ifade etmek mümkündür. Bu çerçevede yapılan tartışmalarda kader, *evrendeki ilahi yasalar* olarak anlaşılmak yerine, insanın fiilleri evrene ilişkin düzenlemeye dâhil edilerek insanın dünya hayatında sahip olduğu anlam alanı daraltılmıştır. Bu anlaşılma biçimi, kişinin bireysel ve toplumsal olaylardaki sorumluluğunu tehdit eden, hatta ortadan kaldıran bir görünüm arz etmektedir.[16] Kader konusunda yapılan bu tartışmalar, insanın denenmesi olgusunun da farklı algılanmasına neden olmaktadır. Bu anlayışa göre Allah, bütün insanların fiillerini, önceden tek tek belirlemekte, yaşamları boyunca nelerle karşılaşacaklarını, karşılaştıkları bu olaylara nasıl bir tavır takınacaklarını tayin ve tespit etmekte ve insana bu belirlenimin dışında hareket etme imkânı tanımamaktadır. Bu durumda *insanın yaratılması, denenmesi ve bu denenmeye bağlı olarak sorumlu tutulması*, anlamını yitirmektedir. Bu algı aynı zamanda sorunlu bir Tanrı tasavvuruna da neden olmaktadır.

---

12 İbn Manzur, *Lisanu'l Arab*, (Beyrut: Daru's-Sadr, 1956),V, 75-78; Ragıb İsfehani, *el-Müfredat fi Garaibi'l -Kur'an*, (Tahran: Çaphane-i Haydari, 1373), s. 403.

13 M. F. Abdülbaki, *Mu'cemu'l-Müfehres Li- elfazi'l-Kur'ani'l-Kerim*, (İstanbul: Çağrı Yay., l 1990), s. 536-538.

14 Bakara 2/236; Ra'd 13/17; Hicr 15/21; Tâ-hâ 20/40; Mü'minûn 23/18; Ahzâb 33/38; Şûrâ 42/27; Zuhruf 43/11; Mürselât; 77/12; Kamer 54/49Ayrıca bkz. Mustafa İslamoğlu, *Hasan el-Basrî'nin Kader Risalesi ve Şerhi*, (13. Bs., İstanbul: Düşün Yay., 2015), s. 116-117.

15 Hüseyin Atay, *Kur'an'da İman Esasları*, (Ankara: Atayy Yay., 1998), s. 133.

16 Ahmet Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, (Ankara: Pozitif Matbaası, 2001), s. 285.

Kader-imtihan ilişkisi bağlamında ele alınması gereken bir diğer kavram ise *imtihan*dır. Kur'an'da insanın imtihan edilmesi; *imtihan, bela, fitne ve musibet* gibi farklı kelimelerle ifade edilir. Denenmeyi ifade eden bu kavramlardan ilki "م-ح-ن" kökünden türeyen imtihan kelimesidir. Bu kelimenin isim hali olan *mihne* ise *deneme, imtihan etme, kişinin kalbinde gizlediği şeyi öğrenmek amacıyla denemek, imtihan etmek* gibi anlamlara gelir.[17] Söz konusu kelime iftiâl babında Kur'an'da sadece iki yerde geçer.[18] Hucurat Suresi'ndeki امْتَحَنَ ifadesinin, insanların takvaları konusunda çeşitli zorluk ve sıkıntılarla denendiğini ifade etmek için kullanıldığı görülür. Takva sahibi olduklarını ifade edenlerden, bu beyanlarının doğruluğunu ispatlamaları istenir.[19] Mumtehine Suresi'ndeki فَامْتَحِنُوهُنَّ ifadesinin ise, *insanların söz ve davranışlarındaki samimiyetleri ve tutarlılıkları konusunda denenmesi* anlamında kullanıldığı görülür. Nitekim Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (ö. 1942), فَامْتَحِنُوهُنَّ "Onları imtihan ediniz" ifadesini, *"Kalplerinin dilleriyle söylediklerine uygun olduğuna kanaat getirinceye kadar sınayın"*[20] şeklinde yorumlamaktadır. Elmalı'nın bu yorumu iman ile eylem arasındaki tutarlığın nasıl sınanabileceğini belirtmesi açısından imtihanın niteliğini netleştirmektedir. Sınanmanın eylemsel içeriği ise şu şekilde açıklanır; *Allah'a hiçbir şeyi şirk koşmamak, hırsızlık yapmamak, zina etmemek, evlatlarını öldürmemek, elleriyle ayakları arasında bir iftira uydurmamak ve iyi ve yararlı işlerde sana karşı çıkmamak*.[21]

Görüldüğü gibi her iki ayette de kişinin samimiyetinin söz ve eylemleriyle denenmesinin gerekliliği ifade edilmiştir. Bu kullanımlardan hareketle imtihanın, *kişinin söz ve eylemlerindeki iç tutarlılığın* başka bir deyişle *samimiyetin* denenmesini ifade ettiği söylenebilir.

Denenme anlamındaki ikinci kullanım ise, "ب-ل-و" kökünden türeyen *belâ* ve *ibtila* kelimesidir. Bu kelime *araştırmak, tecrübe etmek, denemek, sınamak, eskitmek* anlamlarına gelir.[22] Bela kelimesinin *iftial* babındaki

---

17 İbn Manzur, XIII, 401-402.

18 *"Allah'ın elçisinin huzurunda seslerini kısanlar, Allah'ın, gönüllerini takvâ konusunda sınadığı kimselerdir. Onlar için bir bağışlanma ve büyük bir mükâfat vardır."*Hucurat 49/3.
"Ey iman edenler! Mü'min kadınlar muhacir olarak size geldiklerinde, onları imtihan edin. Allah, onların imanlarını daha iyi bilir. Eğer siz onların inanmış kadınlar olduklarını anlarsanız, onları kâfirlere geri göndermeyin. Çünkü Müslüman hanımlar kâfirlere helâl değillerdir. Kâfirler de Müslüman hanımlara helâl olmazlar. Mehir olarak harcadıklarını kocalarına geri verin. Mehirlerini verdiğiniz takdirde, bu kadınlarla evlenmenizde size bir günah yoktur. Müşrik karılarınızın nikâhlarına tutunmayın. Onlara harcadığınız mehri, isteyin. Kâfirler de harcamış oldukları mehri sizden istesinler. Bu, Allah'ın hükmüdür. O, aranızda hüküm veriyor. Allah, hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir." Mümtehine 60/10.

19 Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dinin Kur'an Dili,* (Akçağ Yay., ts.), VI, 519; Muhammed b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf an Hakaiki't-Tenzîl,* (Lübnan: Daru'l-Kütübi'l-Arabi, trsz.), IV, 517-518; Abdullah b. Ömer el-Beydavi, *Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Te'vil*, (İstanbul: Matbaatu'l-Amire, 1320), VI, 41.

20 Elmalılı, VII, 270.

21 Mümtehine 60/12.

22 İbn Manzur, XIV, 83; İsfehani, s. 60-61.

kullanımlarında ise *kişi hakkında bilinmeyen bir şeyin veya kişinin iyi ve kötü yönlerinin ortaya çıkması/çıkarılması* anlamlarında kullanıldığı görülür.[23] Kur'an-ı Kerim'de kelimenin bu baptaki kullanım, *kişinin iyi ve kötü yönlerini ortaya çıkarma*,[24] *her şeyin ortaya çıkması, dökülmesi*[25] anlamlarıyla yer almaktadır. Netice itibariyle kelimenin, Kur'an'da, çeşitli türevleriyle birlikte *imtihan etme, deneme, tecrübe etme, ortaya çıkarma* anlamlarında kullanıldığı anlaşılmaktadır.

İnsanın denenme süreci, hem hayır/hasenat hem de şer/seyyiatla gerçekleşmektedir. Denemeyi ifade eden *bela* kelimesi, *insanın hem sahip olmaktan hoşlandığı, beğendiği ve kendisine zevk veren şeylere karşı sergilediği tutumu hem de ona zarar veren hoşuna gitmeyen şeylere karşı takındığı tavrı* içermektedir. Şöyle ki;

> *"Her canlı ölümü tadacaktır. Bir imtihan olarak sizi hayırla da şerle de deneriz…"*[26] *"Onları yeryüzünde iyiler ve onlardan aşağı olan kimseler olarak ayırdık. Dönerler diye onları iyiliklerle ve kötülüklerle sınadık."*[27]

Ayetlerde de ifade edildiği gibi *hayır ve şer* insan hayatının tüm alanlarını kapsaması dolayısıyla bela kelimesinin, insanın denenmesinin her iki boyutunu içeren bir anlam zenginliğine sahip olduğu anlaşılmaktadır.

İnsanın denenmesini ifade eden bir diğer kelime ise, "ف-ت-ن" kökünden gelen *fitne* kavramıdır. Kelime *denemek, imtihan etmek, yakmak, bir şeye aşırı düşkün olmak, fikir ayrılığı, saptırmak, bela, musibet, işkence* vs. gibi birçok anlama gelir.[28] Kur'an'da isim ve fiil türevleriyle birlikte 60 yerde geçen fitne kelimesi, ağırlıklı olarak deneme ve imtihan anlamında kullanılırken,[29] farklı bağlamlarda saptırma[30], azap[31], fitne/kargaşa[32] gibi anlamlarda da kullanılmaktadır.[33] Bu yönüyle fitne kelimesinin, her ne kadar bazı ayetlerde insanın hayır ve şerle imtihan edilmesi için kullanıldığı[34] görülse de, başat anlamın *sıkıntıyla imtihan etmeyi* içerdiği ifade edilebilir.[35] Bu çerçevede konuyu aşağıdaki ayetlerle örneklendirmek mümkündür:

---

23 Bakara 2/124; Âl-i İmrân 3/152; Ahzâb 33/11; Fecr 89715-16; İnsan 7672.
24 Enfâl 8/7.
25 Târık 86/9.
26 Enbiyâ 21/35.
27 A'râf 7/168.
28 İbn Manzur, XIII, 317; İsfehani, s. 378-379.
29 Bakara 2/102; En'am 6/53; A'râf 7/155; Enfâl 8/28; Tevbe 9/126; İsrâ 17/60; Tâ-hâ 20/40-85,90,131 vb.
30 İsrâ 17/73.
31 Hac 22/11; Zâriyât 51/13-14; Tevbe 9/49.
32 Âl-i İmrÂn 3/7; Tevbe 9/47-48.
33 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Emrullah İşler, "Fitne Katilden Beter mi?- Fitne Kelimesi ve Türkçe'ye Çeviri Sorunu-" *İslamiyat II*/2, (1999): 137-153.
34 Enfâl 8/28; Tâ-hâ 20/131; Teğâbun 64/15.
35 Bakara 2/102; En'âm 6/53; A'râf 7/155; Tevbe 9/126; İsrâ 17/60; Tâ-hâ 20/40-85,90;Enbiyâ 21/111; Hac 22/53; Furkân 25/20; Neml 27/47; Ankebût 29/2-3; Sâffât 37/63; Sâd 38/24, 34;

> *"Görmüyorlar mı ki, onlar her yıl bir veya iki kere imtihan ediliyorlar. Sonra ne tövbe ederler, ne de ibret alırlar."*[36] *"Biliniz ki, mallarınız ve çocuklarının birer imtihan sebebidir ve büyük mükâfat Allah katındadır."*[37] *"Mûsâ, kavminden, belirlediğimiz yere gitmek için yetmiş adam seçti. Onları sarsıntı yakalayınca Mûsâ, "Ey Rabbim! Dileseydin onları da beni de bundan önce helâk ederdin. Şimdi içimizden birtakım beyinsizlerin işledikleri günah sebebiyle bizi helâk mı edeceksin? Dedi. Bu, sırf senin bir imtihanındır. Onunla dilediğin kimseyi saptırırsın, dilediğini de doğruya iletirsin. Sen, bizim velimizsin. Artık bizi bağışla ve bize acı. Sen, bağışlayanların en hayırlısısın" dedi."*[38]

Ebu Mansur el-Mâtürîdî (ö. 333/944), *fitne* ve *ibtila* kavramları arasında anlam farklılığı olduğunu ifade ederek, *fitneyi*, içinde sıkıntı ve zorluk barındıran imtihan, *ibtilayı* ise, Allah'ın insanın hasenat ve seyyiat olarak Kur'an'da ifade edilen nimet veya sıkıntıyla imtihan etmesi şeklinde anlamaktadır.[39]

İnsanın denenmesi bağlamında ele alınması gereken bir diğer kavram ise "musibet"tir. "ص-و-ب" kökünden türeyen ve *bir şeyin hedefine ulaşması, birinin payına düşmesi* anlamına gelen musibet kelimesinin, genellikle *insanın iradesi dışında gerçekleşen bir olayla veya beklenmedik bir durumla karşılaşması* şeklinde tanımlandığı, hem hayır hem de şer ifade eden bir anlam genişliğine sahip olduğu ifade edilir.[40] Kur'an'da farklı türevleriyle birlikte 77 kez geçen kelime[41], musibet şeklinde 10 yerde geçmekte[42] ve insanın yaşamı boyunca karşılaşabileceği sıkıntıları ifade etmektedir.

Kur'an'da musibet kelimesinin kullanımı insanın karşılaştığı istenmeyen, hoşa gitmeyen durumların bir yasaya yani kadere göre gerçekleştiğini ifade etmesi bakımından da ayrıca önem taşımaktadır. Bu bağlamda konuyla ilgili olarak Hadîd Suresi'nin 22. ayeti örnek verilebilir:

> *"Yeryüzüne ve sizin başınıza gelen bir musibet yoktur ki, biz onu yaratmadan önce o, kitapta bulunmasın. Doğrusu bu, Allah'a kolaydır. "*[43]

Ayette geçen kitap kavramı, evrendeki varlıkların tâbi oldukları yasaları tanımlarken, *"musibetlerin yaratılmadan önce kitapta bulunması"* ifadesi ise musibetin *insanların başına hangi durumlarda geleceğinin tespiti* anlamını

Zümer 39/49; Duhân 44/17; Kamer 54/27; Mümtehine 60/5; Cin 72/17; Müddessir 74/31; İsfehani, 378-379.

36 Tevbe 9/126.

37 Enfâl 8/28.

38 A'râf 7/155.

39 Ebu Mansur Mâtürîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'an,* Yay. haz. Ahmet Vanlıoğlu, (İstanbul: Mizan Yay. 2005), IX, 221, 251.

40 İsfehani, s. 289-290.

41 Abdülbaki, s. 415-416.

42 Bakara 2/156; Âl-i İmrân 3/165; Nisâ 4/62,72; Mâide 5/106; Tevbe 9/50; Kasas 28/47; Şûrâ 42/30; Hadîd 57/22; Teğâbun 64/11.

43 Hadîd 57/22; Yasayı ifade eden başka ayetler Hac 22/70; Tevbe 6/51; Teğâbun 64/11.

içermektedir.[44] Zira kitap kelimesi, Kur'an'ın pek çok ayetinde bu anlamda kullanılmıştır. Söz konusu bu anlam içeriğine *"Yerin karanlıkları içindeki tek bir tane, yaş ve kuru ne varsa hepsi apaçık bir kitaptadır"*[45] ayeti örnek verilebilir. Görüldüğü gibi bu ayette geçen *kitap* kelimesi de, önceki ayette olduğu gibi, varlıkların tabi olduğu ve denenme olgusunun belirlendiği yasalar anlamında kullanılmaktadır.[46]

Kader-İmtihan İlişkisi

İmtihan, bela, fitne ve musibet kelimelerinin, sözlük ve terim anlamlarından ve Kur'an-ı Kerim'de ele alınan bağlamlarından yola çıkarak insanın denenmesinin iki boyutu olduğu söylenebilir. Bunlardan ilki denenme alanının, denenme yasalarının ve denenen varlığın denenmeye uygun bir yapıya sahip olmasının takdir edilmesi ve bu takdire uygun olarak yaratılmasıdır. İkinci boyutu ise, denenen varlığın denenme konularını, sürecini anlamlandırması, bu anlamlandırmaya bağlı olarak yaşaması, olaylar karşısındaki tutum ve davranışları, bu süreç içerisinde bilinçli olarak gerçekleştirdiği davranış değişiklikleri, bireyin bizzat eğitilmesi ve dindar bir birey olarak *kendini yeniden inşa etme çabası* oluşturmaktadır. Başka bir deyişle insanın, Allah tarafından denemesine ilişkin tasavvuru büyük önem taşımaktadır. Bu çerçevede, kişinin Allah tasavvurunun bir bakıma, kendisinin denenmesine ilişkin algısını belirlediği ifade edilebilir. Bu bağlamda *Allah, tek tek her bir bireyin özel olarak imtihan alanlarını mı belirlemekte yoksa belirli yasalar çerçevesinde mi bütün insanları denemeye tabi tutmaktadır* sorusuna cevap vermek gerekir. Verilen cevapta, Allah'ın tek tek her insanın imtihan alanlarını belirlediği kabul edildiğinde, bireyin hayatı, kendisini ve Allah'ı anlamlandırma çabasında bir takım sıkıntıların ortaya çıkacağı muhakkaktır. Bu algılama biçimi, kişinin kendi eylemlerinde sorumluluklarını üstlenmemesi ve bunun gereğine dair bir bilince sahip olmamasına, dolayısıyla da sağlıklı bir Allah tasavvuru oluşturamamasına neden olacaktır.

Kişilerin kader algıları, imtihan algılarını da doğrudan belirlemektedir. İmtihan ile ilgili olarak zikredilen bu algılama biçimi, geleneksel kader algısı ile imtihan kavramlarının birlikte anılması ve anlamlandırılması neticesinde, insanı etkisiz hale getiren, bireyi ve tercihlerini hiçe sayan bir Allah tasavvuruna yol açmaktadır. Bu nedenle söz konusu algıya sahip insanların, kendi hayatlarının sahibi ve sorumlusu olma noktasında sıkıntı yaşadıkları ve birilerinin insafıyla yürüyen bir hayatı yaşadıkları/yaşayacakları oldukça açıktır. Öte yandan kişinin bu şekilde bir

44 Zemahşeri, IV, 479.

45 En'âm 6/ 59.

46 Kur'an'da Kitap kavramının kullanımı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Mücteba Altıntaş, *Kur'an'da Kitap Kavramı*, (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.)

Allah tasavvuruna sahip olması, kendi varlığını ve hayatını İslam çerçevesinde anlamlandırma ve anlamlı bir şekilde sürdürmesi açılarından da sorun oluşturmaktadır. Bu çerçevede, insanın sağlıklı bir bakış açısı oluşturabilmesi ve yaşamını anlamlandırabilmesi için imtihan ile kader kavramları arasındaki ilişkinin Kur'an temelinde ortaya konulması gerekmektedir.

Kur'an'da imtihan bağlamında geçen söz konusu kavramların insan hayatının hangi alanlarını kapsadığı, insanın nasıl ve nelerle denendiği de ele alınması gereken diğer konular arasındadır. Bu çerçevede yeryüzünün imtihan alanı, insanın da bu imtihan sürecinin faili olduğunu aşağıdaki ayetlerden çıkarmak mümkündür.

> *"Hanginizin daha güzel iş işlediğini denemek için ölümü ve yaşamı yaratan O'dur…"*[47] *"Hanginizin daha güzel iş işleyeceğini denemek için, arşı su üzerindeyken, gökleri ve yeri altı aşamada yaratan O'dur. "Andolsun ki siz ölümden sonra diriltileceksiniz" desen inkâr edenler, "Bu apaçık bir yanılmadan başka bir şey değildir derler."*[48] *"İşte orada iman sahipleri imtihandan geçirilmiştir."*[49] *"Her canlı ölümü tadar, bir deneme olarak sizi hayırla da şerle de imtihan ederiz. Ve siz ancak bize döndürüleceksiniz."*[50]

İmtihan sürecinin adil bir şekilde işleyebilmesi için zorunlu olan şartlar; insanın imtihanı kazanabilecek veya kaybedebilecek bir yapıya sahip olması ve imtihan konusunu oluşturan hayatın tüm alanlarının belli ölçülere göre, insanın hizmetine sunulacak şekilde düzenlenmesi olarak ifade edilebilir.[51] İnsanın yeryüzünde halife olarak nitelendirilmesi, onun yeryüzüne egemen olabilme yetkinliğini ve bu yetkinlikten sorumlu olmasını belirtmektedir. Dolayısıyla insan, sahip olduğu bu yetkinliğin kullanımından lehte ve aleyhte sorumludur.[52]

Bu yönüyle kader kavramının imtihanla ilişkisini doğru tanımlayabilmek, imtihanın bütün boyutlarının *Allah'ın yasaları* anlamındaki kader çerçevesinde gerçekleştiğinin anlaşılmasıyla mümkün olacaktır. *"Arza ve cana gelen hiçbir musibet yoktur ki, biz onu yaratmadan önce bir kitapta tespit etmiş olmayalım. Bu Allah'a kolay gelen bir iştir…"*[53] ayeti, bu durumu açık bir biçimde ortaya koymaktadır. İnsanın hayatı boyunca karşılaşabileceği her şey, imkân olarak Allah tarafından takdir edilip belirlenmiştir. Dolayısıyla insanın yaşamı boyunca karşılaştığı olaylar belirlenen bu yasaya göre gerçekleşmektedir. Bu durumda insanın görevi, yasayla savaşmak değil,

47 Mülk 67/2.
48 Hûd 11/7; Kehf 18/7; Mülk 6/2.
49 Ahzâb 33/11.
50 Enbiyâ 21/35.
51 Bakara 2/22, 29; Hac 22/65; Câsiye 45/12-13; Nebe' 78/14-16.
52 Bakara 2/30; A'râf 7/129; Ra'd 38/26; İnsanın halifeliği ile ilgili ayrıntılı ilgi için bkz. Akbulut, "Kur'an-ı Kerim Açısından Egemenlik Meselesi", 149-195.
53 Hadîd 57/22-23.

yasaya uygun davranmaktır. Ebü'l-Kāsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî (ö. 538/1144) bu ayeti *Allah'ın, musibetleri yaratmadan önce, hangi durumlarda insanların başına ne gibi musibetlerin geleceğini tespit etmesi*,[54] şeklinde anlamaktadır. Yani insanın karşılaşabileceği olayların imkânına vurgu yapılmaktadır. Söz konusu imkânları mümkün hale getirmek yani gerçekleştirmek insanın iradesi ve kudretine bırakılmıştır. *"Allah sizi topraktan, sonra nutfeden yarattı. Sonra da sizi çiftler halinde var etmiştir. Bir dişinin gebe kalması ve doğurması Allah'ın ilmiyledir. Bir canlıya ömür vermesi de, onun ömründen azaltması da mutlaka bir kitaptadır. Şüphesiz bunlar Allah'a kolaydır"*[55] ayetinde geçen *kitap* kavramı hayatın her alanına ilişkin olarak evrende geçerli olan ve işleyen yasaları ifade etmektedir. Yaşam süresinin değişebileceği ve bu sürecin değişme sebebinin yaşam şartları olduğu da bu bağlamda vurgulanmaktadır.

"Başınıza gelen herhangi bir musibet ellerinizle işlediklerinizden ötürüdür. O, yine de çoğunu affeder"[56] ve *"Başlarına kendi işlediklerinden ötürü bir musibet çattığında…"*[57] ayetlerinde açıkça, insanın başına gelen her türlü musibet, acı ve ızdırapların önceden Allah tarafından takdir edilmediğini, aksine bütün bunların insanın kendi edimleri olduğu ve insanın başına gelen bu musibetlerden sorumlu tutulduğu bildirilmektedir. Aksi takdirde insanın eylemlerinden sorumlu tutulmasının hiçbir anlamı olmayacaktır. Bu bağlamda, tabiatta ve toplumda meydana gelen bozulmalar, savaşlar, çeşitli nedenlerle ölümlere yol açan salgın hastalıklar, kuraklık ve sel baskınları, çevre kirliliği gibi hususlar, Allah'ın, evren için tespit etmiş olduğu kurallara uymaması sonucunda, insanların maruz kaldıkları musibetler olarak ifade edilebilir.[58] İnsanın yaşamı boyunca iyi veya kötü şeylerle karşılaşması, Allah'ın önceden belirlediği kurallara göre gerçekleşmektedir. Yüce Allah, tek tek her bireye hangi musibeti vereceğini değil insanların başına gelen musibetlerin hangi *ilkelere* göre gerçekleşeceğini belirlemiştir.

Klasik kelam kitaplarında kader konusu; hastalık-sağlık, yaşam-ölüm, zenginlik-fakirlik gibi hayatın temel olguları üzerinden tartışılmıştır. Kader bağlamında değerlendirilen bu olgular aynı zamanda insanın denenme alanlarını da oluşturmaktadır. Örneğin Ebû Huzeyfe Vâsıl b. Atâ el-Gazzâl el-Basrî (ö. 131/748), *fakirlik ve zenginlik, hastalık ve sağlık, ölüm ve hayat* gibi olguları *kader* bağlamında ele alıp *ilahî fiiller* olarak adlandırmaktadır. Buna

54 Zemahşerî, IV/479-480.

55 Fâtır 35/11 yasa anlamını ifade eden başka ayetler: Hûd 11/6; Hicr 15/21; Şûrâ 42/27; Zuhruf 43/11; Kamer 54/49.

56 Şûrâ 42/30 ayetinden hareketle "yaptıklarınız" ifadesini, insanın günahı olarak değerlendiren Mâtürîdî, musibetlerin günahların karşılığı olduğu kanaatindedir. Onun burada sözünü ettiği günah, bireysel günahtan ziyade bireyler topluluğunun işlediği ortak günahı ifade etmektedir. Bu yönüyle o, musibetlerin doğası gereği suçlu suçsuz herkesi kapsadığı kanaatindedir. Mâtürîdî, XIII, 195.

57 Nisâ 4/62.

58 İlhami Güler, *Allah'ın Ahlakîli Sorunu*, (Ankara: Ankara Okulu Yay., 1998), s. 136.

mukabil iyi-kötü, fazilet-erdemsizlik gibi insanın sorumluluğunda olan ve buna bağlı olarak ahlakî sonuçları bulunan eylemleri de insanî fiiller içerisinde değerlendirmektedir.[59] Dolayısıyla insan zihnindeki yansıması dikkate alındığında kader ile imtihan kavramları arasında sıkı bir ilişki, bazen de birbirine geçmişlik gözlenmektedir. Zira Kur'an insanın iyilik ve kötülükle denendiğini ve bu denenmeden dolayı hesaba çekileceğini ifade etmektedir.[60]

İmtihan/Denenme Alanları

Kur'an-ı Kerim'de denenme alanları insanın bütün hayatını ve karşılaşabileceği her durumu içeren anlam zenginliğine sahiptir. Dolayısıyla bir şekilde bütün varlıklar bizzat kendi anlamlarının yanı sıra, imtihan aracı olarak da ayrı bir anlam kazanmaktadırlar. Kur'an'da insanın genel anlamda *hayır ve şer*le[61] veya *hasenat ve seyyiat*la[62] denendiği ifade edildiği gibi can, mal, evlat, korku, açlık, ürünlerden azaltma, rızkı daraltma, hastalıkla, savaşla… vb. denendiği/deneneceği belirtilmektedir.

> *"Her canlı ölümü tadar, bir deneme olarak sizi hayırla da şerle de imtihan ederiz. Ve siz ancak bize döndürüleceksiniz."*[63] *"Andolsun ki sizi biraz korku ve açlık; mallardan, canlardan ve ürünlerden biraz azaltma ile deneriz."*[64] *"Andolsun ki mallarınız ve canlarınız konusunda imtihana çekileceksiniz."*[65] *"Biliniz ki mallarınız ve çocuklarınız birer imtihan sebebidir ve büyük mükâfat Allah'ın katındadır."*[66]

İmtihan alanlarını ifade eden *hayır/hasenat* veya *şerr/seyyiat*ın içeriği, farklı ayetlerde açıklanmaktadır. *Hayr*, herkesin beğendiği, sağlık, mutluluk, zenginlik, evlat, nimet gibi insan hayatını güzelleştiren her şey; *şerr* ise, nimetin zıddı olarak fakirlik, hastalık, kıtlık, savaş, ölüm, acı veren elemler ve sıkıntılar gibi insanın yaşamı boyunca bir şekilde yüz yüze geldiği zararları içermektedir. Bu anlam içeriğiyle hayrı, şükrü gerektiren nimetler; şerri ise sabrı gerektiren belalar[67] şeklinde genelleyerek bu iki kavramın anlam alanını, bireyi etkileyen tüm olaylar olarak değerlendirebiliriz. Allah, insanları hem sabrı gerektiren musibetlerle ve hem de şükrü gerektiren nimetlerle imtihan etmektedir ki, bu durum imtihanın gereği olarak insanın hayatındaki her hali kapsamaktadır.[68]

---

59 Edward E. Salisbury, "Materials for the History of the Muhammadan Doctrine of Predestination and Free Will", *Journal of the American Oriental Society 8*, (1866): 105-182; Şaban Ali Düzgün, "Kader Mes'elesi" *İnsan İradesi ve Kudreti İlahiyye Bağlamında Kader Mes'elesi*, (ed.) İlyas Çelebi, (İstanbul: Ensar Yay., 2011), s. 119.

60 Bakara2/155; Âl-i İmrân 3/186; Enbiyâ 21/35; Ankebût 29/2 vb.

61 Enbiyâ 21/35.

62 A'râf 7/167-168.

63 Enbiyâ 21/35.

64 Bakara 2/155.

65 Âl-i İmrân 3/186.

66 Enfâl 8/28; Teğabûn 64/15.

67 Zemahşerî, III, 111-112.

68 Süleyman Kaya, *Kur'an'da İmtihan*, (İstanbul: İnsan Yay., 2003), s. 233.

Hz. Süleyman'a verilen nimet ve bu nimete karşı onun tavrını aktaran ayet, durumu örneklendirmesi açısından büyük önem taşımaktadır.

"Bu, şükür mü edeceğim yoksa nankörlük mü edeceğim diye beni sınayan Rabbimin bolluğundandır. Şükreden ancak kendisi için şükretmiş olur ve nankörlük eden de kendisi için nankörlük etmiş olur."[69] Sıkıntılarla karşılaşan insanın takınacağı tavrın sabır olması gerektiğini ayetlerde görmek mümkündür.*"And olsun ki, sizi, biraz korku, açlık, mallardan canlardan ve ürünlerden biraz eksilterek deneyeceğiz. Sabredenleri müjdele."*[70]

"Doğrusu biz Allah'a aidiz ve muhakkak O'na döneceğiz"[71] ayeti insana, musibetler karşısında takınması gereken sabrı ve metaneti telkin etmekte ve bu bilinçle hareket edenleri Allah'ın ödüllendireceğini ve bu kişilerin doğru yolda olduğunu ifade etmektedir.

Her ne kadar ayetlerde oldukça geniş bir biçimde ele alınsa da, imtihan denildiğinde insanın aklına gelen ilk şey, hastalık, fakirlik, kıtlık, savaş, doğal afetler vb. olumsuz olarak nitelendirilebilecek olaylardır. Oysaki insanın imtihan alanının bunlarla sınırlı olmadığı, tüm bu olumsuz olayların yanı sıra, Allah'ın insanlara sunduğu nimetlerin ve insanın söz konusu nimetlere karşı tutumunun da imtihanın bir türü olduğu ayetlerde açık bir biçimde ifade edilmektedir.[72]

Bu çerçevede iyilikle denenme, insanın yaratma ve üretme potansiyelini ortaya koyma ve bu potansiyeli geliştirme; kötülükle denenmenin ise, ondaki kötülüğe meyledebilme yönünü kontrol altına alarak bu gücünü iyilikte bulunma isteğine dönüştürme ve terbiye etme amacına yönelik olduğu ifade edilebilir.[73] İnsan, her iki durumda da bilinçli tercihleriyle eylemde bulunma veya bulunmama, başka bir deyişle Allah'ın önerdiği yönde eylemler gerçekleştirip gerçekleştirmemesiyle denenmektedir.[74] Kur'an'da denenme sürecinde insanın başına gelen olayların kendi yapıp ettiklerinin sonucu olduğu vurgulandığı gibi, bu süreçte hoşa gitmeyen sonuçları kabullenme noktasında insanın zaaf içinde bulunduğuna da işaret edilmektedir.[75] Bu zaaf aşıldığı ve insanın karşılaştığı olaylarda aktif rolünün farkına varması durumunda, imtihan sürecinin daha anlamlı bir boyut kazanacağı muhakkaktır.

İnsanın, nimetle imtihan edilmesinin nedeni, insanın Allah'ın kendisine sunduğu nimete şükürle karşılık verip veremeyeceğinin ortaya çıkarılması

69 Neml 27/40; Lokman 31/12.
70 Bakara 2/155.
71 Bakara 2/156.
72 Allah'ın insana verdiği nimetlerle ilgili ayetler: Nahl 16/78; Secde 32.
73 Bakara 2/148, 177, 195, Âl-i İmrân 3/134; En'âm 6/48; Hûd 11/114; Hac 22/77; Mü'minûn 23/61;Furkân 25/70.
74 İlhami Güler, *Allah'ın Ahlakiliği Sorunu*, (Ankara: Ankara Okulu Yay., 1998), s.148.
75 Yûnus 10/12; Hûd 11/9-10; Zümer 39/49; Me'âric 70/19-21.

amacına matuftur. Dünya nimeti olarak anılan ve insan hayatına farklı anlamlar ve boyutlar katan servet ve evlat sevgisinin, imtihan sebebi olması, insanı Allah'ı anmaktan alıkoyabilmesi yönüyledir. Bunlar dünya hayatının süsü olarak sunulmakta ve insanın bunları sevdiği belirtilmektedir. Bu süslerin cazibesine kapılıp kalıcı, faydalı iyilikleri yapmaktan uzaklaşmamak gerektiği ve bütün bunlara ümit bağlamanın sakıncalı olduğu ifade edilmektedir.[76] Nimetlerin imtihan vesilesi olması bir bakıma insanın bu beşeri zaafını aşmasına yöneliktir. *"Kadınlara, oğullara, kantarlarca altın ve gümüşe, nişanlı atlar ve develere, ekinlere karşı aşırı sevgi beslemek insanlara güzel gösterilmiştir. Bunlar dünya hayatının nimetleridir."*[77] Nimetle imtihanın cazibesi, söz konusu nimetlerin dünya hayatında insanın ihtiyaçlarına cevap vermesinden kaynaklanmaktadır. Bu nimetler özü itibariyle kötü ve kötülüğe yöneltici bir niteliğe sahip değillerdir. Burada önemli olan husus, insanın bu nimetlerle ne tür bir ilişki kuracağıdır. İnsanın nimetle ilişkisinde takınması beklenen tavır, bu nimetlerin cazibesine kapılıp, onları varlığını anlamlandırmanın tek yolu olarak görmesi değil, aksine yaşamını sürdürebilmesi için kullanımına sunulan bir araç olmanın ötesinde bir değer atfetmemesidir. Kur'an, insanın bu nimetlerle ilişkisini tamamen kesmesini ve bunlara karşı olumsuz bir tavır takınmasını istememekte; bilakis bu nimetlerden faydalanmanın ilkelerini ve ölçüsünü ortaya koymaktadır. İnsan, ancak bu sayede kendisiyle, toplumla, tabiatla uyumlu hale gelecek ve bireysel yaşamında ahengi sağlayacaktır.[78]

Nimetle denenme sürecinde Müslümana düşen Rabbinin nimetini şükran ve minnetle anması[79] ve şükretmesidir.[80] "…Ey Davud oğulları şükrederek çalışın"[81] Yine Allah, insanın hizmetine sunduğu nimetleri hatırlatarak insanın bu nimetle olan ilişkisini Allah'a şükretmenin bir aracı haline getirmesi[82] durumunda nimeti artıracağını ifade etmektedir.[83] Öte taraftan, bütün bu hatırlatmalara rağmen, insanın gerektiği gibi şükredemediği birçok defa ayeti kerimede dile getirilmektedir.[84]

Kalem Suresi 17-34. ayetlerde belirtilen anlam çerçevesinden hareketle insanın servetle olan ilişkisinin mahiyetine ilişkin net bir bakış açısı elde etmemiz mümkündür:

---

76 "Ey iman edenler! Mallarınız ve çocuklarınız sizi Allah'ı anmaktan alıkoymasın. Kim bunu yaparsa işte onlar ziyana uğrayanlardır." Münâfikûn 63/9.
"Servet ve oğullar dünya hayatının süsüdür; ölümsüz olan iyi işler ise Rabbinin nezdinde hem sevapça daha hayırlı, hem de ümit bağlamaya daha layıktır." Kehf 18/46.

77 Âl-i İmrân 3/14.

78 Ömer Özsoy, *Sünnetullah*, (Ankara: Fecr Yay., 1999), s.114.

79 Duhâ 93/11.

80 Neml 27/16, 40; Lokman 31/12.

81 Sebe' 34/13.

82 Mâide 5/6; Nahl 16/36, 78; Enfâl 8/26; Mü'minûn 23/78; Secde 32/9; Lokman 31/14.

83 İbrahim 14/7.

84 A'râf 7/10; Yâsîn 36/73; Mülk 67/23.

"Biz, vaktiyle "bahçe sahipleri"ne belâ verdiğimiz gibi, onlara da belâ verdik. Hani onlar, sabah olurken mahsullerini devşireceklerine yemin etmişlerdi. Onlar istisna da etmiyorlardı. Fakat onlar daha uykudayken Rabbinin katından kuşatıcı bir âfet bahçeyi sarıverdi de, bahçe kapkara kesildi. Sabah olurken birbirlerine seslendiler. "Madem devşireceksiniz, hadi erkenden mahsulünüzün başına gidin!" diye. Derken yürüyorlardı; "Sakın bugün hiçbir yoksul bahçeye girip yanınıza sokulmasın" diye fısıldaşıyorlardı. Güçleri yettiği halde, onları yardımdan mahrum etmek niyet ve azmi ile erkenden yola düştüler. Fakat bahçeyi gördüklerinde: Mutlaka yolumuzu şaşırmış olmalıyız! dediler. Yok yok, doğrusu biz mahrum bırakılmışız! İçlerinden en makul olanı şöyle dedi: Ben size "Rabbinizi tesbih etsenize" dememiş miydim? Rabbimizi tesbih ederiz; doğrusu biz kendimize yazık etmişiz, dediler. Ardından, kabahati birbirlerine yüklemeye başladılar. Yazıklar olsun bize! dediler. Gerçekten biz azgın kişilermişiz. Belki Rabbimiz bize bunun yerine daha iyisini verir. Çünkü biz Rabbimizi arzuluyoruz. İşte azap böyledir. Ahiret azabı ise elbette daha büyüktür. Keşke bilselerdi! Şu da muhakkak ki, takvâ sahipleri için Rableri katında nimetleri bol cennetler vardır."

Ayetler, insanın elde edilen mala güvenerek kibirlenmemesi, kazancını varlığının tek anlamı haline getirmemesi, ihtiyaç sahipleri ile paylaşması ve elde ettiği bütün servetin Allah'ın lütfu olduğunun bilincine varmasını istemektedir. Bir anlamda sosyal dengenin bozulmasının yaratacağı kaosa işaret edilerek, kişinin servetle kurması gereken ilişkinin niteliğini belirlenmektedir. Bu konuya bir diğer önemli örnek ise, inanan ve inanmayan kimselerin mal karşısındaki tutumlarını aktararak Müslümanı, takınması gereken tavır konusunda yönlendiren ayetlerdir. Bu ayetler ise şu şekildedir:

"Onlara iki adamın misalini ver. Birine iki üzüm bağı vermiştik, bağların çevresini hurma ağaçlarıyla donatmış ve iki bağın arasında da ekin yetiştirmiştik. Bu iki bahçe ürünlerini vermiş, ondan hiçbir şeyi eksik bırakmamışlardı. Bu iki bahçenin arasından bir nehir fışkırtmıştık. Adamın başka geliri de vardı. Adam arkadaşıyla konuşurken; "Ben malca senden zenginim nüfusça da senden kalabalığım dedi. Kendisine yazık edip bahçesine girerken "bu bahçenin batacağını hiç sanmam" dedi. Kıyametin kopacağını da sanmıyorum. Şayet kıyamet kopacak olur ve Rabbine döndürülecek olursam, bundan daha iyisini bulurum. Kendisiyle konuştuğu arkadaşı ona "Sen, seni topraktan, sonra meniden yaratıp sonra da bir adam olarak biçimlendiren Allah'a nankörlük mü ediyorsun? dedi. Lakin o Allah benim Rabbimdir ve ben O'na hiç kimseyi ortak koşmam. Sen beni mal ve evlat bakımından küçümsedin ama bağına girdiğin zaman Maşallah, Allah'tan daha kuvvetlisi yoktur demen gerekmez miydi? Belki Rabbim bana senin bağından daha iyisini verir ve senin bahçene de gökten bir afet gönderir de kupkuru bir yer olur veya suyu çekilir de bir daha onu elde edemezsin. Nihayet ürünleri yok edildi. Bağın altüst olmuş çardakları karşısında

> *harcadığı emeğe yanarak ellerini oğuşturup "Keşke Rabbime kimseyi ortak koşmasaydım" diyordu. Ve ona Allah'tan başka yardım edecek kimse yoktu ve kendi kendini kurtaracak güce de sahip değildi. İşte böyle bir durumda yardımcı ve koruyucu hak olan Allah'tır. O, en iyi ödüllendiren ve en güzel sonu hazırlayandır."*[85]

İmtihan bağlamında verilebilecek en çarpıcı örneklerden biri de insanın sağlığıyla denenmesidir. Yakalandığımız hastalıklar, bu sürecin nasıl atlatılması gerektiği noktasında hepimizin bir şekilde yüzleştiği temel olgulardan biridir. İmkânları ve sınırlılıkları dâhilinde insan, hangi durumlarda nelerin sağlığına zarar verebileceğini, ne tür hastalıklara yakalanabileceğini ve bu süreci tetikleyen faktörleri bilmektedir. Hastalıklara ilişkin elde edilen bilgi birikiminin temeli keşfedilen yasalardır ve tıp bilimi, tedavi süreçlerini bu yasalara göre işletmektedir. Ancak buna rağmen insan, tedavisi olmayan, bilinmeyen birçok hastalıkla yüzleşmektedir. Bu durumda insana düşen sağlık ve hastalıkla ilgili bildiklerini ve bilmediklerini veya imkân dâhilinde olan ve olmayan etkenleri mümkün olduğunca kontrol etmeye çalışmasıdır. Hastalık insan içindir. Yapılan her şeye rağmen hastalanan kişinin takınması gereken tavır, hastalık sürecini sabır ve dua ile atlatabilmektir.[86] Bu süreci örneklemesi açısından Hz. Eyyüb'ün yaşadıkları anlamlıdır. Hz. Eyyüb hastalanınca Allah'a, başına bir dert geldiğini ve şeytanın kendisine bıkkınlık, bezginlik verdiğini dile getirerek, sabırla O'ndan yardım talep etmiştir. Bunun üzerine Allah onun yakarışına karşılık vermiş ve onu çektiği sıkıntılardan kurtarmıştır.[87]

İnsan yaşamı boyunca kimi zaman özgür iradesi ile yaptıkları kimi zaman da kendi dışındaki insanların edimlerinin sonucuyla denenmektedir. Zira insan kendi dışındaki varlıkların etkisine açık bir varlıktır. Bu etkiye açık olmayı bir örnekle açıklamak mümkündür. Büyük şehirlerde toplu taşıma araçlarının kullanımı bir zorunluluktur. Ancak bu araçları kullanan hiçbir yolcu aracın güvenli kullanım şartlarını taşıyıp taşımadığını bilmez çünkü bu onun bilmesi gereken şeyler arasında değildir. Bu iş otobüs işletim şirketinin ve şoförün birincil işidir ve taşıdığı yolcuların her birinin hayatı söz konusu kimselere emanettir. Bu bilinçle hareket eden işletmeciler güvensiz araçlarla trafiğe çıkmadığı gibi araç kullanımında da trafik kurallarına uyma hususuna azami özen gösterirler. Bu iyi eğitilmiş sorumluluk bilinci yüksek bireylerin sergileyeceği tavırlardır. Bu tavrın tam tersini varsaydığımızda -ki bu tür olaylar ülkemizde sık sık gerçekleşmekte- otobüste bulunan kişilerin hayatları tehlikededir. Bu tür kazalarda meydana gelen yaralanma ve ölümler Allah'ın o kişiler için önceden belirlediği imtihan olguları olmayıp insanın başka insanların etkisine açık olduğu yasasına göre işleyen bir olgudur. Dolayısıyla insan kendi edimlerinin yanı sıra başka insanların edimlerinin

---

85 Kehf 18/32-43.

86 "Allah'tan yardım dileyin ve sabredin…"A'râf 7/128; Bakara 2/155.

87 Enbiyâ 21/83-84; Sâd 38/41-43.

sonuçları ile de sınanmaktadır. Bu durumda insanın takınması gereken tavır insan sınırlılıklarını, etkiye açık bir varlık oluşunu kabul etmesi, bu zorlu süreci Allah'tan yardım isteyerek sabırla atlatmaya çalışmasıdır.

Sabır "ص-ب-ر" kök harflerinden türeyen engellemek, hapsetmek, sızlanmamak, kendini acındırmamak,[88] "dili şikâyetten korumak"[89] vs. gibi farlı anlamlara gelmektedir. Sabır Kur'an'da doğru ve hayırlı bir davranışı yapma sürecinde insanın karşılaşabileceği zorluk ve olumsuzluklara karşı dayanıklı olmasını, direnmesini, metaneti, kararlılık ve cesareti ifade eden bir kavramdır.[90] Dolayısıyla sabır, karşılaşılan her bir olay ile ilgili olarak direnç göstermek, ümitsizliğe kapılmamak ve Allah'ın yardımını istemektir. Ancak şunu da gözden kaçırmamak gerekir ki sabır içinde çözümü de barındırmaktadır.[91] Bu yönüyle nerede hata yapıldığını anlamak ve usanmaksızın olumsuzluklardan kurtulma yönünde gayret sarf etmektir.

Sabır, insana istenmedik ve beklenmedik bir olay karşısında oluşan belirsizlik, güvensizlik, korku ve çaresizlik duygularından sıyrılarak sakin ve rasyonel bir şekilde düşünme ve hareket etme imkânı vermektedir. Dolayısıyla kişinin karşılaştığı problemi doğru bir şeklide algılamasına, ilk anda göremediği detayları fark etmesini ve temkinli davranmasını sağlamaktadır.[92] Kur'an'da insanın sabrederek suçları bağışlayabilmeyi[93], kötülüğe iyilikle karşılık verebilmeyi[94] ve hayırlı işler yapmayı[95] öğrendiği vurgulanmaktadır.

Kur'an'daki bu anlam alanına rağmen halk arasında sabır, kötülüğe katlanmayı, zillete boyun eğmeyi, karşılaştığı problemler, olumsuzluklar karşısında eli kolu bağlı kalmayı, acizliği, tembelliği ve teslimiyetçiliği ifade eden bir anlamda algılanmaktadır.[96] Bu algılama tarzı insanı, hayatın öznesi olmaktan çıkarıp nesnesine dönüştürmektedir. Böylece insan başına gelen bela ve musibetler karşısında çözüm üreten ve süreci yönlendiren bir özne değil kendisi dışında gelişen olaylardan ve bunların sonuçlarından etkilenen bir mağdur olmakta ve bu durumu da *kaderi* olarak nitelendirmektedir. "Günümüz insanı, yaşanan bir depremde binlerce ölümü kaderin gizemli dünyasına havale ederken, nedense yaşanan çok daha şiddetli bir depremde hiç can kaybı yaşanmamasını kader olarak görmemektedir. Fakirlik ya da iflas kader, ama zenginlik kader olarak değerlendirilmemektedir. Başımıza gelen

88 İbn Manzur, IV,438.

89 Seyyid Şerif Cürcani, *Kitabu't-Ta'rifat*, (Beyrut: Daru'n-Nefais, 2007) s. 206. Sabır konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Recep Önal, "Kur'an'da İmanî ve Ahlakî Bir Tavır Olarak Sabır", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi XII/2,* (2008): 439-466.

90 İlhami Güler-Ömer Özsoy, *Konularına Göre Kur'an*, (Ankara: Fecr Yay., 2012), s. 411.

91 Hûd 11/11, 115; Nahl 16/126,127; Lokman 31/17.

92 Önal, "Kur'an'da İmanî ve Ahlakî Bir Tavır Olarak Sabır", s. 460-461.

93 Nahl 16/126; Şûrâ 42/43

94 Kasas 28/54; Fussilet 41/34-35

95 Asr 103/3.

96 Elmalılı, IX, 109.

iyilik ve kötülükte, ilahi takdir boyutu kadar kendi sorumluluğumuzu da dikkate almak durumundayız. İşte asıl Kur'an'da mevcut olmayan ve Kur'an'ın şiddetle reddettiği şey, bu yaygın kader telakkimizdir."[97] Dolayısıyla olumsuz olaylarla imtihan edilmenin bir boyutu da mümkün olduğunca bunlarla karşılaşmamanın yollarını aramak, Allah'ın bu alanlara ilişkin koyduğu yasaları keşf ederek yasayla uyumlu yaşamanın yolunu bulmak oluşturmaktadır.

İmtihan sürecinde sabrın yanı sıra sözlük anlamı olarak çekinmek, sakınmak anlamlarına gelen; Allah sevgisi, saygısı, bilinci, Allah'a saygıyla yaklaşmayı ve ona sevgi ve hürmetle yönelmeyi ifade eden *takva*[98] da, insanın bu süreci başarıyla atlatabilmesinin bir diğer önemli boyutunu oluşturmaktadır. Takva sahibi kimse, yapılması gereken eylemleri yapan ve yapılmaması gereken eylemleri yapmaktan sakınan kişinin sıfatıdır. Dolayısıyla imtihan sürecinde Allah'ın insanlara takvayı tavsiye etmesi bireye kendi sorumluluğunu ve aktifliğini hatırlatması ve onu hoşnut olunan davranışa yöneltmesi açısından önem arz etmektedir. Bu süreci anlamak için şu ayete bakmak yeterli olacaktır: *"Andolsun ki, mallarınız ve canlarınız konusunda imtihana çekileceksiniz; sizden önce kendisine kitap verilenlerden ve müşriklerden birçok üzücü sözler işiteceksiniz. Eğer sabreder ve takva gösterirseniz, muhakkak ki bu, işlerin en değerlisidir."*[99]

İmtihan/Yaşam Boyu Öğrenmenin İki Temel Ayağı: Tövbe ve Tevekkül

İnsan yaşamının bizatihi imtihan olması bu işin aslında doğumdan başlayıp ölümle sona erecek uzun soluklu bir olgu olduğunu göstermektedir. Aslında imtihan bu yönüyle yaşam boyu öğrenmeyi ve buna göre yaşamı şekillendirmeyi vurgulayan bir olgudur. Bu çerçevede, insanın denenme sürecindeki devamlılığı ve yaşanan her olayın bir öğrenme ve eğitim aracı olduğunu gösteren en önemli kavramlardan biri *tövbe* diğeri ise *tevekküldür*.

İmtihan bireyseldir, dolayısıyla her insanın kendi imtihanını anlamak için kendi özel durumuna/durumlarına bakması gerekmektedir. Yaşamın tümünün imtihan süreci olması, bireyin yaptığı yanlışlardan ders çıkarması ve bir daha tekrarlamaması noktasında hem bir eğitim aracı hem de bir eğitim sürecidir. Bu sürecin temel kavramlarından biri tövbedir. Töbve "ب-ت-و" kök harflerinde türeyen bir kelime olup rücu etmek, geri dönmek, pişmanlık duymak[100] günahı güzel bir şekilde terk etmek[101] anlamlarına gelmektedir. Tövbe *kişinin yaptığı bir işin veya inandığı bir düşüncenin yanlış olduğuna karar vermesi ve yaptığından pişman olarak verdiği karara göre eylemde*

97 Temel Yeşilyurt, "Kadere İman Mes'elesi", *İnsan İradesi ve Kudreti İlahiyye Bağlamında Kader Mes'elesi,* (ed.) İlyas Çelebi, (İstanbul: Ensar Yay., 2011), s. 104.
98 Hüseyin Atay, *Cehaletin Tahsili*, (Ankara: Atay ve Atay Yay., 2004), s. 305-306.
99 Âl-i İmrân 3/186.
100 İbn Manzur, I, 233.
101 İsfehani, 75.

bulunmasıdır.[102] "Tövbenin temel özelliği, eski yanlışa dönmeme, onu tekrarlamama, hatta tekrarlamayı düşünmeme bilincidir."[103] Tövbe Kur'an'da da ifade edildiği gibi insanın yaptığı yanlıştan pişman olmasına ve kendisini düzeltmesine bağlıdır. Allah, bu şekilde davranan ve tövbe eden Müslümanları affedeceğini ve onları mükâfatlandıracağını belirtmektedir.[104]

İnsanın yaptığı yanlışı fark edip bu yanlıştan dönmesi için Kur'an'ın önerdiği yol, yapılan yanlışın, günahın yerine yararlı iyi bir iş yapmaktır. Bu durum ayette "…*doğrusu iyilikler kötülükleri giderir*…"[105] şeklinde ifade edilmektedir. Yapılan bir iyilikle, tövbeyi eyleme dönüştürme, kötülüğü terk edip sadece sözle yapılan pişmanlıktan daha anlamlı ve daha kuvvetlidir.[106]

Sonuç itibariyle tövbe, imtihan sürecinde insanın aktif olma boyutunu göstermektedir. Bu bağlamda insana özünü anlatan, örneğin A'raf 7/16-23'teki gibi, ayetleri ele almak konuyu anlaşılır kılacaktır. Hz. Âdem'in yaratılması sürecinde Allah, meleklere Âdem için secde etmelerini emretti. Şeytan hariç bütün melekler secde etti. Allah, Şeytan'a "*emrettiğim halde seni secde etmekten alıkoyan nedir*" diye sorduğunda Şeytan, "*beni ateşten onu çamurdan yarattın ben ondan daha üstünüm*" dedi. Bunun üzerine Allah ona, "*öyleyse oradan in, orada büyüklenmek sana düşmez, sen alçaklardan birisin*" dedi. Şeytan ise kıyamete kadar kendisine süre verilmesini istedi ve Allah da ona süre verdi. Bunun üzerine şeytan "*öyle ise beni azgınlığa ittiğin için ben de senin doğru yolunun üzerine oturacağım dedi.*"[107] Burada şeytanın hata yaptıktan sonraki tavrı çok önemlidir. O, hatasını fark edip, yaptığı yanlışın bilincinde olarak tövbe etseydi Allah onu affedecekti, ancak o, hatanın kendisine ait olduğunu kabul etmeyip hatayı kendi dışında aradı ve Allah'ın kendisini azdırdığını ifade etti. [108] Bu bağlamda tövbe insanın, bilincinde olarak eyleminin sorumluluğunu üstlenmesini gerektirmesi bakımından önemlidir.

Şeytan'ın bu tavrına karşın Hz. Âdem ve eşi yasak meyveyi yedikten sonra *"Rabbimiz! Biz kendimize yazık ettik. Bizi bağışlamaz ve bize acımazsan şüphesiz kaybedenlerden oluruz dediler."*[109] Hz. Âdem ve eşi, Şeytan'ın tam tersi bir tepki vererek yaptıkları hatanın sorumluluğunu üstlenip tövbe etmişler ve bağışlanma dilemişlerdir. Şeytan'ın yaptığı gibi işlediği eylemin sorumluluğunu Allah'a yüklemek yerine, kendi hataları olduğunu itiraf

102 Hüseyin Atay, "Kur'an'a Göre Tövbe ya da Bilinci Yenilemenin İmkânı", *İslamiyât I/3,* (1998): 93.
103 Atay, "Kur'an'a Göre Tövbe ya da Bilinci Yenilemenin İmkânı", 103.
104 Bakara 2/160; Âl-i İmrân 3/89; Nisâ 4/146; Tâ-hâ 20/82.
105 Hûd 11/114. Benzer ayetler için bkz. Tâ-hâ 20/82; Furkân 25/68-71.
106 Atay, "Kur'an'a Göre Tövbe ya da Bilinci Yenilemenin İmkânı", 96.
107 Bkz. A'râf 7/11-16.
108 Elmalılı, III, 519.
109 A'râf 7/23.

edip telafi yolunu seçmişlerdir. İnsanın hem düşüncelerine hem de eylemlerine ilişkin olarak bilincini yenilemesi, değiştirmesi olarak tanımlanan tövbe, değiştirici ve dönüştürücü bir yapıya sahip olması bakımından kişinin kendi kendini eğitmesi sürecinin temel taşını oluşturmaktadır.

İnsanın imtihanı bağlamında değerlendirilmesi gereken bir diğer kavram da tevekküldür. Tevekkül "و-ك-ل" kök harflerinden türeyen tefa'ul babından bir mastar olup kişinin aczini itiraf ederek Allah'a güvenmesi dayanması anlamına gelmektedir.[110] Terim olarak ise *insanın bir şeyi yapmak için elinden gelen tüm çabayı gösterip, bütün imkânları kullanarak kendi sınırlılıklarını kabul edip çalışması sonucunda Allah'a güven duyması* olarak tanımlanmaktadır.[111] Kişinin sınırlılıklarının farkında olarak aczini itiraf edip Allah'a dayanması ve güvenmesi anlamına gelen tevekkül, imtihan sürecinde mümkün olduğunca olaylara ilişkin doğal sebepleri dikkate almayı ve bu sebepleri yönetebilmeyi içermektedir. Dolayısıyla tevekkül, denenme sürecinde insanı etkisiz hale getiren bir kavram değil, insanı harekete geçiren ve aynı zamanda ona sınırlı bir varlık olduğunu hatırlatan ve herhangi bir işle ilgili olarak Allah'ı yardıma çağırma bilinci oluşturan/geliştiren temel kavramlardan biridir. Bu durumun en özlü anlatımını, *"Bir şeye azmettiğin zaman, Allah'a tevekkül et, Allah kendisine tevekkül edenleri sever"*[112] ayetinde bulmak mümkündür. Bir şey yapmaya karar verdikten sonra karar verilen şeyi yapmak, gevşeklik göstermemek, yapılması gerekenleri yapmak[113] ve bunun sonucunda sınırlarının farkında olarak Allah'a güvenip O'nun yardımını dilemektir. Tevekkülde, Allah'ın vekil olmasının anlamı herhangi bir eylemin, işin sonucu ile ilgilidir. Bu nedenle kişinin kendi üzerine düşen her şeyi yaptıktan sonra işin iyi bir şekilde sonuçlanması için Allah'ın yardımını istemesidir.[114] Allah'ın *vekil* olmasının anlamı da budur.

İnsan, insanlığını eylemleri ile olgusal alana taşımakta ve bu eylemleri de imtihanın konusunu oluşturmaktadır. "*İnsan ancak çalıştığına erişir. Onun çalışması şüphesiz görülecektir. Sonra ona karşılığı eksiksiz verilecektir.*"[115] Söz konusu ayet insanın yaşamını tesadüfe bırakma gibi bir hakkının olmadığını, her şeyin Allah tarafından belirlenen sosyal ve fiziki yasalara göre işlediğini ifade etmesi açısından imtihan sürecinde insanın temel hareket noktasını oluşturmaktadır.

Sonuç

İnsan hayatının tümü denenme alanı olarak takdir edilmiş ve insan da bu denenmeyi başarabilecek veya kaybedebilecek bir yapıda yaratılmıştır. Bizzat

110 İbn Manzur, XI, 736.
111 İsfehani, 553.
112 Âl-i İmrân 3/159.
113 Elmalı, II, 411.
114 Güler-Özsoy, s. 385.
115 Necm 53/39-41.

denenmenin ve denenecek varlığın yapısının bütün boyutları ile belirlenmesi, Allah'ın takdiri ile gerçekleşmektedir. Kader olarak ifade edebileceğimiz bu durum, kişilere, zamana ve mekâna göre değişen şeyler olmayıp bilakis değişmeyen yasaları ifade etmektedir. Belirlenen bu kader, Allah'ın âlem için koyduğu yasalar, başka bir ifadeyle ilkelerdir; bunun aksine Allah'ın her insan için bireysel olarak imtihan alanlarının ve imtihanı kazanıp kaybedeceğinin önceden belirlendiği şeklinde bir anlayış hem Kur'an'la hem de imtihan kavramıyla uyuşmamaktadır.

İnsan sadece hastalık, fakirlik, can ve mal kaybı, sıkıntı vs. gibi olaylarla değil bunun yanı sıra sağlık, huzur, zenginlik evlat, mal vs. gibi insana mutluluk veren ve sahip olmaktan memnun olduğu şeylerle de imtihan edilmektedir. Dolayısıyla yaygın kanı olan insanın sadece sıkıntı ve olumsuz olaylarla imtihan edildiği düşüncesi Kur'an'a ve realiteye uygun değildir. İnsanın imtihan edildiği her iki alana ilişkin tutumları birbirinden farklıdır. İnsanın sıkıntılara sabırla katlanması gerektiği gibi nimetlere de şükürle karşılık vermesi gerekmektedir. İnsanın hayatı boyunca karşılaştığı her iki durumu nasıl anlamlandırdığı ve buna bağlı olarak söz konusu durumlarda nasıl bir tutum sergilediği imtihanın kendisidir.

İmtihan, insan yaşamının tümünü içermesi bakımından uzun soluklu bir süreçtir. Bu sürecin başarıyla sürdürülebilmesi için kişinin bu zaman dilimini kendisi için bir eğitim süreci olarak algılaması zorunludur. İmtihanı başlı başına bir eğitim sürecine dönüştüren Kur'anî kavramlar ise *tövbe* ve *tevekkül*dür. İnsanın hatalarını kazanca dönüştürmesinin yolu, yapılan hatalardan bir daha tekrarlamamak üzere pişman olması, bu süreçten ders çıkarması ve bu süreci kendisi için eğitici bir yapıya dönüştürmesidir. Bir diğer önemli kavram olan tevekkül ise insanın kendi sınırlarının ve sorumluluğunun farkında olarak hayatına sahip çıkması, herhangi bir işle ilgili olarak yapması gereken her şeyi bütün imkânlarını kullanarak yapması ve işin sonunu Allah'a bırakması, O'na güvenmesidir.

İnsan bütün sınırlılıklarına rağmen *en güzel şekilde yaratılmış bir varlıktır*. İnsanı insan yapan şey, kişinin sınırlılıkları içinde mümkün olanın, kendisine yakışanın en iyisini yapmaya çalışması ve bu yolda çaba harcamasıdır.

Kaynakça

Akbulut, Ahmet, "Kur'an-ı Kerim Açısından Egemenlik Meselesi", *İslami Araştırmalar Dergisi*, 8, (1995): 149-195.

Akbulut, Ahmet, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, Ankara: Pozitif Matbaası, 2001.

Abdülbaki, M. Fuad, *Mu'cemu'l-Müfehres Li- elfazi'l-Kur'ani'l-Kerim*, İstanbul: Çağrı Yay., 1990.

Altıntaş, Mücteba, "Kur'an'da Kitap Kavramı", Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.

Atay, Hüseyin, *Kur'an'da İman Esasları*, Ankara: Atay Yay., 1998.

Atay, Hüseyin, "Kur'an'a Göre Tövbe ya da Bilinci Yenilemenin İmkânı", *İslamiyât I/3,* (1998): 93-104.

Atay, Hüseyin, *Cehaletin Tahsili*, Ankara: Atay ve atay Yay., 2004.

Ay, Mahmut, "Dua, Kaza ve Kader", *Sistematik Kelam*, (ed.) Ahmet Akbulut, Ankara: Ankara Ü. Uzaktan Eğitim Yay., 2011.

Beydavi, Abdullan b. Ömer, *Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Te'vil*, İstanbul: Matbaatu'l-Amire, 1320.

Cürcani, Seyid Şerif, *Kitabu't-Ta'rifât*, Beyrut: Daru'n- Nefais, 2007.

Düzgün, Şaban Ali, "Kader Mes'elesi", *Kader Mes'elesi, İnsan İradesi ve Kudreti İlahiyye Bağlamında Kader Mes'elesi,* (ed.) İlyas Çelebi, İstanbul: Ensar Yay., 2011.

Güler, İhami, *Allah'ın Ahlakiliği Sorunu*, Ankara: Ankara Okulu Yay., 1998.

Güler, İlhami ve Ömer Özsoy, *Konularına Göre Kur'an*, Ankara: Fecr Yay., 2012.

İbn Manzur, *Lisanu'l Arab*, Beyrut: Daru'-Sadr, 1956.

İsfehani, Ragıb, *el-Müfredat fi Ğaribi'l-Kur'ân*, Tahran: Çaphane-i Haydari, 1373.

İslamoğlu, Mustafa, *Hasan el-Basrî'nin Kader Risalesi ve Şerhi,* 13. Bs., İstanbul: Düşün Yay., 2015.

İşler, Emrullah, "Fitne Katilden Beter mi?- Fitne Kelimesi ve Türkçe'ye Çeviri Sorunu-", *İslamiyat II*/2, (1999): 137-153.

Kaya, Süleyman, *Kur'an'da İmtihan*, İstanbul: İnsan Yay., 2003.

Kur'an-ı Kerim.

Mâtürîdî, Ebu Mansur, *Te'vilâtu'l-Kur'an,* Yay. haz. Ahmet Vanlıoğlu, İstanbul: Mizan Yay., 2005.

Önal, Recep, "Kur'an'da İmanî ve Ahlakî Bir Tavır Olarak Sabır", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi XII*/2, (2008): 439-436.

Özsoy, Ömer, *Sünnetullah*, Ankara: Fecr Yay., 1999.

Salisbury, Edward E. "Materials for the History of the Muhammadan Doctrine of Predestination and Free Will", *Journal of the American Oriental Society 8*, (1866): 105-182.

Yazır, Elmalılı Hamdi, *Hak Dinin Kur'an Dili*, Akçağ Yay., ts.

Yeşilyurt, Temel, "Kadere İman Mes'elesi", *Kader Mes'elesi, İnsan İradesi ve Kudreti İlahiyye Bağlamında Kader Mes'elesi,* (ed.) İlyas Çelebi, İstanbul: Ensar Yay., 2011.

Zemahşerî, Muhammed b. Ömer, *el-Keşşaf an Hakaki't-Tenzîl*, Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-Arabi.